

Ikona ako kladivo na herézy. Rubľovova Svätá Trojica a novozákonná Paternitas

Lucia Laudoni

18. marca 2024 ✝ Cirkev História Kultúra

Obrazy či sochy Najsvätejšej Trojice zdobia interiéry rímskokatolíckych kostolov na celom svete. V byzantskej pravoslávnej cirkvi, *e contrario*, vládne presvedčenie, že maľby Trojjediného Boha inšpirované západným umením nie sú kánonické. Je pravoslávna kritika týchto obrazov oprávnená?

Strigoľníci a judaizátori - heretický kvas v cirkevnom hrnci

V cirkvách, ktoré sa hlásia k východorímskemu liturgickému dedičstvu, existujú dva základné trinitárne ikonografické modely. Prvý vychádza z koncepcie Svätej Trojice, ako ju začiatkom 15. storočia znázornil ruský ikonopisec Andrej Rubľov.

V čase vzniku Rubľovovej Trojice doznieval v Rusku vplyv strigoľníčstva (*стригольничество*) – antiklerikálnej herézy, ktorá popierala hierarchické usporiadanie Cirkvi a pravoslávnu sakramentológiu, najmä sviatosťnú povahu kňazského úradu. Strigoľníci sa podľa svedectva Štefana Permského spovedali „matke zemi“.

Len čo sa ruská cirkev spamätala z kryptoprotestantizmu strigoľníckeho hnutia, musela čeliť ďalšej doktrinálnej výzve. Z Novgorodu, kde panoval čulý obchodný ruch, sa šírilo hnutie judaizátorov (*жидовствующие*), charakteristické radikálnym judaisticko-kresťanským synkretizmom.

Ideológmi novej sekty boli pravoslávni kňazi, ktorí tajne konvertovali na judaizmus, alebo s ním sympatizovali. Aj keď sa formálne hlásili k pravoslávniu, ich kázne boli plné heréz – ostro vystupovali proti učeniu o Svätej Trojici, odmietali Kristovo božstvo a svätili sabat.

Poprava ruských heretikov – judaizátorov v roku 1504.

Zdroj: commons.wikimedia.org

Obe heretické hnutia – strigolníci s ich bogomilskou *caduca bona* a judaizátori, vzdialení myšlienkoví príbuzní kakodoxných ebionitov – mali tiež ikonoklastické tendencie.

A práve v tejto náročnej dobe, kedy sa ruská cirkev musela vysporiadať s myšlienkami strigolníkov a zápasit o čistotu orthodoxie, Boh povoláva do ikonopiseckej služby Andreja Rubľova – geniálneho autora mystickej ikony Svätej Trojice v podobe troch dialogizujúcich anjelov.

Starozákonná Svätá Trojica

Teologická koncepcia ruského majstra vychádza z biblického príbehu o pohostinstve Abraháma a Sára podľa knihy Genesis (Gn 18,1–4), z toho dôvodu sa táto ikona označuje ako Veterotestamentárna (Starozákonná) Svätá Trojica.

Odborníci na nej nachádzajú stále nové a nové významy a posolstvá: predmet podobný kalichu v centrálnej časti obrazu sa považuje za konkretizáciu Eucharistie, obdĺžnikový útvar na oltárnom stole pripomína relikviár.

Ad comparandum, slovenský katolícky preklad príslušného verša z knihy Genesis (Gn 18,2) hovorí o návšteve troch mužov, a nie troch anjelov, ako ich zobrazil Rubľov. S rovnakou formuláciou (*tres viri*) operuje latinská Vulgáta:

„Cumque eleuasset oculos, apparuerunt ei tres viri stantes prope eum. Quos cum vidisset, cucurrit in occursum eorum de ostio tabernaculi et adoravit in terram.“

„Keď zdvihol oči, videl neďaleko seba stáť troch mužov. Len čo ich zbadal, utekal im od vchodu svojho stanu v ústrety, poklonil sa až k zemi.“

Štylizácia troch božských Osôb v podobe anjelov pravdepodobne súvisí s kristologickým titulom Anjel Veľkej Rady (*Angelus Magni Consilii*). Angelomorfnú vizualizáciu Trojice „ruského Fra Angelica“ si pravoslávna cirkev osvojila veľmi rýchlo, snáď ako reakciu na antitrinitárne názory strigolníckych heretikov.

Svätá Trojica – magnum opus Andreja Rubľova.

Zdroj: commons.wikimedia.org

Novozákonná Svätá Trojica

Rubľovovej výtvarnej exegéze tajomnej nebeskej návštevy v stane praotca Abraháma však protirečí apokryfný *Abrahámov závet* (*Testamentum Abrahæ*). V tomto pseudoepigrafickom texte, ktorý patrí do súboru judaistickej apokalyptickej literatúry, je jeden z troch nebeských mužov pod Mamreho dubmi stotožňovaný s archanjelom Michalom. Pokiaľ dáme za pravdu apokryfu, Abrahámov pohostinstvo nemá teofanický význam.

Nekánonický text Abrahámovho testamentu mohol preniknúť na Rus spolu so slovanskými prekladmi židovských astrologických a kabalistických kníh, ktoré šíril učenec Zachariáš, v prameňoch nazývaný Scharija (Схария). Ten bol, mimochodom, jedným z hlavných exponentov judaizačného hnutia a skončil na popraviske.

Habet suum venenum blanda oratio. Lichotivá reč má svoj jed. Veriaci ovplyvnení náukou judaizátorov, ktorej rezíduá sa v ľudovej religiozite udržali ešte dlho po perzekúcii „židovstvujušчих“ zo strany cirkevnej a svetskej moci, odmietali trinitárnu relevanciu slávnej Rubľovovej ikony.

Cirkev navyše odporúčala bozkávať túto ikonu iba raz, pretože existuje iba jeden Boh. Lenže laici, očarení verbálnym ohňostrojom heretikov, si toto odporúčanie vysvetľovali po svojom: ikonu bozkávame jedenkrát, lebo Trojice niet...

Východná cirkev preto potrebovala zjavnú, ostenzibilnú a vieroučne lucídnu umeleckú manifestáciu Trojsvätého Boha. Našla ju na latinskom Západe vo výtvarnej aproximácii Svätej Trojice, ktorá sa v pravoslávnom svete nazýva Otcovstvo, po latinsky *Paternitas*.

Starší dní

Obraz s Bohom Otcom s tvárou Starca, Bohom Synom s víťazným krížom a s Duchom Svätým v podobe holubice je v rumunskej kultúre známy ako *Paternitate*, slovanský Východ používa termín *Отечество* alebo Novozákonná Svätá Trojica. Ikona dostala meno podľa Boha Otca (*Deus Pater*).

Motív *Paternitate* bol obľúbený aj v transylvánskom gréckokatolíckom umení. Táto ľudová, insitná rumunská ikona na skle v sebe nezaprie latinský vplyv, keďže v dolnej časti obrazu vidíme chrám poplatný západným architektonickým modelom: https://www.crestinortodox.ro/files/image/diverse%20-%20article/-%20icoana%20eretica/ETN_7300300_367-19.jpg

Pán Ježiš hovorí:

„Qui vidit me, vidit Patrem. Quomodo tu dicis: Ostende nobis Patrem?“

„Kto vidí mňa, vidí Otca. Ako môžeš hovoriť: Ukáž nám Otca?“ (Jn 14,9)

Ikona Otcovstvo, novgorodská škola

Zdroj: picryl.com

Väčšina teológov sa však prikláňa k názoru, že ikona Otcovstva zobrazuje tzv. Staršieho dní (*Antiquus dierum*) podľa videnia proroka Daniela (Dan 7,9):

„Aspiciebam, donec throni positi sunt, et Antiquus dierum sedit. Vestimentum eius quasi nix candidum, et capilli capitis eius quasi lana munda; thronus eius flammae ignis, rotae eius ignis accensus.“

„Pozeral som sa kým postavili tróny a zasadol Starec dní; jeho rúcho bolo biele ako sneh a vlasy na jeho hlave boli ako čistučká vlna; jeho trón bol plameň ohňa a jeho kolesá blíiaci oheň.“

Aj Danielova vízia *παλαιὸς ἡμερῶν* však v pravoslávii spôsobovala určité problémy. Kto je Starší dní? Je to Nebeský Otec alebo Syn súdiaci svet? Prorok nehovorí o holubici, ako potom môžeme túto pasáž čítať triadologicky?

Autorka štúdie *Ὑχodokrestánská exegetická tradícia Danielovho videnia Staršieho dní* (*The Eastern Christian Exegetical Tradition of Daniel's Vision of the Ancient of Days*) Gretchen Kraehling McKeyová argumentuje, že postava Staršieho dní predstavuje Krista v nebeskej sláve pred Jeho vtelením.

Aj tento výklad má svoje slabiny. Z akého dôvodu potom tejto ikone hovoríme *Paternitas*, Otcovstvo? V čom má vlastne spočívať *τέλος*, teologický cieľ obrazu, na ktorom (teoreticky) vidíme dvakrát Pána Ježiša (pred pozemskou inkarnáciou a po nej)? Takáto interpretácia ikony Svätej Trojice vedie do slepej uličky.

Čo hovorí *Pedalion*?

Neskorobyzantskí teológovia (cítiaci potrebu vymedziť sa proti latinskému Západu za každú cenu) prišli s teóriou, že obrazy Trojjediného Boha známe v katolíckom svete nie sú dogmaticky korektné. Jediný prípustný výtvarný trojičný *τόπος* je ten Rubľovov. Odvolávali sa pritom na kánon z Nicejského koncilu, ktorý spomínala aj McKeyová – *Deus Pater* je nezobraziteľný.

Na otázku, či je vôbec možné vizualizovať Boha Otca, však prekvapivo odpovedá najdôležitejšia pravoslávna kánonická príručka – *Pedalion* (*Πηδάλιον*). Ako napovedá jej grécky názov, táto kniha je akýmsi kormidlom (*πηδάλιον* – kormidlo), ktoré dáva lodi Cirkvi správny smer.

Pedalion zostavil athoský mních Nikodémos Hagiorita, plodný prekladateľ a mystik, ktorý gréckym mníchom sprostredkoval literárny odkaz latinských duchovných učiteľov, medzi nimi aj svätého Ignáca z Loyoly. Autoritu tohto mnícha z 18. storočia zvyšuje fakt, že Konštantínopolský patriarchát ho v máji 1955 pripočítal do zoznamu svätých.

Najsvätejšia Trojica, ikona gréckej proveniencie

Zdroj: timelessmoon.getarchive.net

Rumunský text najpoužívanejšej cirkevnoprávnej zbierky *Ὑχodu* uzrel svetlo sveta len 44 rokov po normatívnom lipskom vydaní z roku 1800. Z kritickej edície tohto prameňa, ktorú rumunská cirkev pripravila v roku 2007 (*Pidalion – Cârma Bisericii Ortodoxe*, Ed. Credința Strămoșească, 2007),

vyberáme: „Je vhodné poukázať na to, že Bezpočiatočného Otca je žiaduce zobrazovať tak, ako sa zjavil prorokovi Danielovi, teda ako Starca dní“ (s. 325). To znamená, že rumunská redakcia konštantínopolského *Pedalionu* stotožňuje Starca dní s Bohom Otcom, a nie s Bohom Synom, ako je to obvyklé v gréckej exegetickej tradícii.

Verba papae v pravoslávnych rukách

Redaktor citovanej antológie byzantského kánonického práva Nikodemos Hagiorita sa ďalej odvoláva na jeden z listov pápeža Gregora II., veľkého ochrancu ikonodulov (pozor na zámenu tejto osobnosti s Gregorom Veľkým). Svedčí to o Nikodémovej dobrej znalosti latinskej pramennej bázy. Athoský mních, oddelený od Ríma, nevidí v citovaní pápežových slov prekážku, pokiaľ ich vyhodnotil ako orthodoxné.

Gregor II. ostro napomína ikonoklastického cisára Leva III., zároveň však súhlasí s názorom, že tvár Ježišovho Otca sa nemá zobrazovať. Obhajca ikon na svätopeterskom stolci tým však nechce povedať, že Boh Otec sa vôbec nesmie maľovať, ako tvrdil cisár. Pápežská *admonitio* iba zdôrazňuje, že Nebeský Otec nemá byť predmetom nezriadenej imaginácie a fantazírovania umelca.

K tomuto záveru nás privádza analýza slovesa *închipui* (dlhý infinitív *închipuire*) použitého v rumunskej edícii *Pedalionu*. Výkladový slovník toto sloveso charakterizuje nasledovne: „Vytvoriť si o niekom alebo niečom názor, mienku (*părere*) alebo obraz (*imagine*), predstaviť si, kreovať myslou (*a plăsmui cu mintea*), vo fantázii“, viď. <https://dexonline.ro/definitie/%C3%AEnchipui> Význam rumunského slovesa zodpovedá pôvodnému latinskému deponenciu *imaginor*.

Nikodemos Hagiorita ako predstaviteľ najlepšej pravoslávnej kánonickej tradície, svojím výkladom slov pápeža Gregora II. dosvedčuje, že výtvarná podoba Boha Otca je prípustná a možná, pokiaľ zodpovedá biblickému videniu proroka Daniela, a nie je výsledkom bludnej fantázie výtvarníka, ktorý je *mente captus* a neriadi sa učením Cirkvi.

Grécke ikony Svätej Trojice nesú pečať západného umenia.

Zdroj: commons.wikimedia.org

Pod krídlami holubice

Z pravoslávneho zdroja (konštantínopolský *Pedalion* v rumunskej redakcii) sme dokázali, že maľovať Boha Otca je možné za predpokladu, že umelec rešpektuje *sensus Ecclesiae*. Platí to aj pre Ducha Svätého?

Názor, že Tretiu Božskú Osobu nemôžeme znázorňovať v podobe holubice, pochádza od hieropolského biskupa menom Xenaias. Tento monofyzita, známy aj pod menom Filoxénos z Mabbúdu, bol anatematizovaný Konštantínopolským prestolom za popieranie chalcedónskej dogmatiky.

Xenaias sa pokúšal reinterpretovať prítomnosť Ducha Svätého počas Pánovho krstu v Jordáne očami monofyzitskej teologickej sústavy, a maľby Utešiteľa *sub specie columbae* jeho koncepciu narúšali. Je veľmi smutné, že niektorí Gréci sa v polemike proti Západu dokážu spojiť aj s monofyzitom, len aby mohli inzultovať *ars Occidentalis*.

Latinský import?

V septembri 2017 bol na webe Ortodoxinfo.ro publikovaný rumunský preklad explikatívneho článku *Ikona Svätej Trojice (Icoana Sfânta Treime)* z pera aténskeho pravoslávneho protopresbytera, profesora Theodora Zisisa.

Autor nás presviedča, že ikona troch Božských Osôb, taká blízka latinskému kresťanstvu, prenikla do byzantskej ikonografie až v 15. storočí, v predchádzajúcom období bola na Východe neznáma.

Faktom zostáva, že obrazy Novozákonnej Svätej Trojice sú katolíckym umením *par excellence*, a predsa nepatria len Západu. V archíve Francúzskej národnej knižnice sa zachoval pozoruhodný grécky rukopis. Dielo so signatúrou „Grec 923 fol 40r“ pochádza z 9. storočia a obsahuje spisy svätého Jána Damascénskeho. V mandorle románskeho typu vidíme Otca a Syna a pod nimi adorujúcu postavu prvomučeníka Štefana:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525013124/f83.item>

Ako sa zdá, výtvarná vizualizácia Boha Otca sa v gréckom umení vyskytovala dávno pred schizmou z roku 1054 a nemožno ju považovať za výlučne latinský import. O maľbách Presvätej Trojice, ktoré sú hlboko orthodoxné, sa dá napísať to isté.

Ikona *Paternitas* poslúžila byzantsko-slovanskému svetu ako duchovný liek na nové antitrinitárne herézy, nálepku „nekánonická“ si preto nezaslúži.

URL adresa článku: <http://christianitas.sk/ikona-ako-kladivo-na-herezy-rublovova-svata-trojica-a-novozakonna-paternitas/>